

³² Велика історія України: У 2 т. / Передм. д-ра І. П. Крип'якевича; Склав М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 119.

³³ Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.). / В.М.Рычка, АН УССР, Институт истории. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 58-59.

³⁴ Коринный Н.Н. Место и роль Переяславля-Русского в оборонной системе древнерусской столицы / Н.Н. Коринный. // Древнерусский город / Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию города Киева. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 56-58.

³⁵ Кучера М.П. Вказ. праця – К.: Наук.думка, 1987. – С. 169.

³⁶ Раппопорт П.А. Очерки из истории русского военного зодчества X-XIII вв. / П.А. Раппопорт. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С.147.

³⁷ Каргалов В. Оборона южной границы Русского государства в первой половине XVI в. / В. Каргалов. // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 140-148., с. 140-145.

³⁸ Гольцева Н.В. Опыт картографирования Траяновых и Змиевых валов на юге Днестровско-Прутского междуречья / Н.В. Гольцева. // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юб. конф. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 160-161.

³⁹ Кучера М.П. Траянові вали Східного Поділля / М.П. Кучера. // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології. – Кам-Под: Вид-во Дунаєвської районної друкарні, 1990. – С. 39.

⁴⁰ Антонович В. Вказ. праця. – С. 358.

⁴¹ Історія українського війська. – С. 709.

Елена РУДЫК
(Черновцы)

РАЗВИТИЕ ДОЛГОВРЕМЕННОЙ ФОРТИФИКАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (С ДРЕВНИХ ВРЕМЕН ДО КОНЦА XIII СТ.)

В статье автор рассматривает зарождение и развитие фортификационных сооружений на территории исторической Украины в период с IV-III тысячелетия до Рождества Христова и до конца XIII в.: цели, средства и методы строительства укрепленных районов.

Ключевые слова: фортификация, ров, вал, городище, укрепления, рубеж.

Elena RUDYK
(Chernivtsi)

DEVELOPMENT OF LONG-TERM FORTIFICATION IN THE TERRITORY OF UKRAINE (FROM ANCIENT TIMES TILL THE END OF 13TH CENTURY)

In his article the author examines the emergence and development of the fortifications and in the history of Ukraine from IV-III millennium BC and the end of the thirteenth century.: Goals, means and methods of construction of fortified areas.

Keywords: fortifications, the moat wall, fort, fortification line.

УДК: 94(477) «15/16»

Тарас КОВАЛЕЦЬ
(Чернівці)

КОЗАЦЬКА СТРАТЕГІЯ У ПОВСТАННІ 1630 Р. В УКРАЇНІ

У статті здійснено спробу з'ясувати стратегічний план козацького командування у виступі 1630 р. на Подніпров'ї і простежити його реалізацію в ході бойових дій.

Ключові слова: козацьке повстання 1630 р., Тарас Федорович, стратегія, Станіслав Конєцпольський.

Тарас мав план обдуманий...

М. Маркевич

У військовій історії України 20-х рр. XVII ст. однією із найважливіших подій стало повстання під керівництвом Тараса Федоровича – датований 1630 роком антишляхетський виступ запорозького війська, виступ, який серед істориків користувався і користується незначною популярністю. Через певні обставини деталі його були маловідомі навіть сучасникам, а скупі й односторонні повідомлення польських очевидців призвели до появи своєрідного міфу легкої перемоги доблесного «огєґа polskiego» над диким збунтованим хлопством. Тогочасний польський письменник Шимон Шимановський загалом так описав козацькі повстання 20-х рр. XVII ст.:

*Gdy po dwakroć na pana rękę podnosili,
Kozacy porażeni znowu się prosili.
Najpierwsza pod Krukowem na Niedwężych Łozach,
Jako ich poginęło w taborach, w obozach,
Powtórę Perejasław dobrze wiadom tego,
Co się w ten czas z Kozaki działo koło niego,
Których tam Koniecpolski z kwarcianymi gromił
Chorągwiemi, swawoli aż onę uskromił¹.*

Спроба наукової рефлексії подій 1630 р. в історіографії Російської імперії XIX ст. характеризувалась значним запозиченням із польського історіописання знаменитого образу «дикої козаччини», що найяскравіше виявилось у працях П. Куліша² та М. Покровського³. Звісно, у такій канві не могло бути й мови про спробу рівноцінного розгляду стратегічних планів командування сторін, узагалі застосування до дій та задумів повстанських лідерів терміна «стратегія».

Перша спроба детально дослідити перебіг повстання під проводом Тараса Федоровича у канві розгляду військово-політичного життя українського козацтва 1625–1630 рр. була здійснена С. Рудницьким, відомим українським географом та істориком кінця XIX – початку XX ст.⁴ Перша і поки єдина наукова розвідка, присвячена винятково цьому козацькому виступі, з'явилася під час Другої світової війни з-під пера українського діаспорного історика М. Антоновича⁵. У цих працях здійснено спробу в загальних рисах з'ясувати бачення ко-

зацькими вождями власних сил та сил супротивника, шляхів збору військ, територіально-часових параметрів ведення бойових дій, тобто цілий спектр виявів стратегічного мистецтва. Від часу означених публікацій в науковий обіг було введено значний масив джерельних матеріалів⁶, котрі дають змогу іще докладніше та скрупульозніше проаналізувати козацький виступ 1630 р. крізь призму стратегічного бачення його лідерів. Саме такий аналіз і є метою нашої студії.

У 1629–1630 рр. спостерігається загострення ряду хронічних проблем у взаємостосунках Речі Посполитої та Війська Запорозького. Їх підсилювала невдоволеність умовами «Куруківської ординації» 1625 р. широких козацьких мас та боротьба у їх середовищі двох основних партій – лоялістів та радикалів; остання значною мірою виявлялася через антагонізм між реєстровим козацтвом і так званими «випищиками». У цей час спостерігається зростання військової та політичної активності Війська Запорозького, що відобразилось у морських походах проти Османської імперії, масове покаяння міщан, загострення релігійної ситуації в Україні і боротьба козацтва під прапорами «оборони віри» за суспільний вплив, козацько-шляхетський антагонізм на соціальному та економічному підґрунті. Розташування восени 1629 р. по Наддніпрянщині численних загонів коронного війська, яке через незаплачений жолд чинило грабунки і розбої, перекинуло чашу терпіння українського козацтва та призвело до його виступу, що відбувся на початку березня 1630 р.

Для кращого розуміння стратегічного задуму повстанців вважаємо за доцільне спершу проаналізувати персональний склад їх вищого командування. На чолі запорожців стає Тарас Федорович. За походженням татарин, вихрещений під іменем Оврама Тарасси, а можливо, виходець із родини «овруцьких ординських слуг, потім замкових зем'ян, за якими визнано шляхетство», Тарас Федорович (у документах переважно Тарас) був досвідченим командувачем⁷. Під орудою гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного він брав участь у кампаніях другої половини 10-их рр. XVII ст. (очевидно, і в Московській 1618 р.), влітку 1620 р. привів до Венеції двохтисячний загін українських козаків, найнятих до армії німецького імператора. Саме тоді майбутній гетьман міг познайомитися з військовою мистецтвом європейських армій. У 20-х рр. Федорович певний час був корсунським полковником. Незважаючи на поразку козацького війська, керованого Тарасом у кримському поході 1629 р., завдяки заслугам і авторитету його все ж було обрано гетьманом⁸.

Відомо, що у війську Тараса Федоровича під час повстання 1630 р. полковницькі посади займали Дацько⁹, Андрій Діденко, Данило Білоцерківський, Гаврило (?) Коробка¹⁰, Михайло Пивоваренко, можливо, Юрій Чигиринський¹¹. На жаль, про життя

та військової здібності цих осіб відомостей збереглося мало.

Вирушивши із Січі, мабуть, іще наприкінці лютого, запорожці скористалися ранньою весною, підняттям рівня Дніпра, змогли переправити через пороги човни з гарматами, припасами та вивести вгору вздовж течії військо на волость. Першою фазою реалізації стратегічного плану повстанців, безумовно, було опанування Наддніпрянщини і мобілізація там сил для подальшої боротьби. У ніч на 15 березня старший реєстрового козацтва Григорій Савич (Чорний) та його найближче оточення були схоплені у Черкасах і того ж дня за вироком козацької ради страчені¹². 25 березня відділи Тараса з боєм захопили Корсунь, де концентрувалися кілька польських хоругв та 2–3 тисячі реєстрових козаків. Наступні півтора місяці минули з перемінним успіхом у локальних сутичках по Наддніпрянщині. У цей час коронне та повстанське військо інтенсивно збирали сили для великого зіткнення.

На думку М. Антоновича, козацький виступ став для польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського цілковитою несподіванкою. Водночас ще у грудні 1629 р. Григорій Чорний повідомляв польського командувача, що за порогам «не починається нічого доброго; тільки Господь Всевишній знає, що з цього буде далі», оскільки січовики відмовилися визнавати владу офіційного старшого і, за чутками, прагнули вийти на волость¹³. «Очевидно, не уявляючи собі, чи те, що почалося – козацьке повстання, чи лише невелика метушня не варта уваги»¹⁴, польський командувач почав «готуватися до війни практично перед лицем ворога»¹⁵. Це було дуже складною справою, оскільки польські хоругви розташовувалися на зимівлю далеко одна від іншої, щоб на випадок конфедерації (а ймовірність її була дуже високою) окремим загонам було складно об'єднатися та намагались диктувати свої вимоги уряду. Конєцпольському, щоб змусити коронне військо рушити проти повстанців, довелось іще певний час вести переговори із представниками розташованих у Львові жовнірів, яким було заборговано жолд¹⁶. Для зібрання до купи розбитих повстанцями хоругв гетьман вислав коронного стражника Самуїла Лаща із кількатисячним загonom, котрий на дорозі між Корсунем та Києвом перепиняв розрізнені групи жовнірів і лояльних реєстровців та завертав їх до Бара¹⁷. Згодом, зважаючи на лояльність до уряду київського міщанства, саме Київ стає місцем збору коронних загонів. Цілковито погоджуємось із дослідником, що «переведення польського мобілізаційного пляну носить усі ціхи якоїсь невікінчености, доривочности, щоб не сказати хаотичности». Збір війська тривав дуже повільно, тому на початку кампанії польний гетьман міг розраховувати на хоругви, розташовані по Україні (чисельністю до 8 тисяч осіб), незначні рештки реєстрових

полків та почти кількох місцевих шляхтичів, зокрема Юрія Збараського, що встигли до нього приєднатися¹⁸.

За повідомленнями московських воєвод, до повстанського війська, яке швидко опанувало ряд ключових пунктів правобережної Наддніпрянщини, «збираються з усіх міст козаки, котрі гроші мали, і виписані козаки»¹⁹. Для залучення якомога більшої кількості вояків повстанське командування використовувало різноманітні засоби. Зокрема, дуже часто непокірних реєстрових та міщан змушували приєднуватися до козацьких загонів силоміць²⁰. Джерела також зафіксували унікальний факт найму запорозькими емісарами цілих загонів кінноти на Сіверщині, тоді польсько-московському прикордонні²¹. Схоже, Тарас таким чином прагнув посилити маневреність свого війська.

До середини квітня Конєцьпольський перебував у Барі, очікуючи прибуття підмоги, а командування над польським військом в Україні перебрав на себе С. Лащ, завдання якого полягало у зборі підрозділів, розвідці та пробі сил боєм. Перше зіткнення коронного стражника з повстанцями відбулося біля Ржищева, де поляки натрапили на вже облаштований потужний козацький табір. Після невдалого наскоку Лащ був змушений відступити. Козаки взялися переслідувати польський загін, однак через кілька днів до Лаща зі значним військом прибув краківський воєвода Станіслав Потоцький, і запорожцям довелося облишити переслідування²². Після виступу із Бара самого польного гетьмана коронні роз'їзди, очевидно, були значно посилені та спрямовані на терен, що контролювався повстанцями. Хоч значна кількість правобережних міст перебувала в руках запорожців, їх командування навряд чи покладало на цей край великі сподівання. Основні сили Тараса Федоровича стрімко відійшли за Дніпро, тому ар'єргардові коронного війська вдалося застати і погромити розрізнені загоны «ребеліантів» лише у містечках Лисянці, Димері, Трипіллі та Ставищах²³.

Саме з цього моменту простежується реалізація основної фази стратегічних планів сторін. Інформатори путивльських воєвод упродовж квітня чітко називали Переяслав, куди на самому початку походу «козаки із Запорожжя вигребли», місцем збору та дислокації основних сил повстанців²⁴. Вивівши на волю війська чисельністю близько 10 тисяч осіб, Тарас намагався залучити у свої ряди максимальну кількість невдоволених міщан і козаків. Це йому загалом вдалося, і у розпал бойових дій повстанська армія налічувала до 40 тисяч осіб²⁵. Хоч до запорожців приєдналися тисячі реєстрових козаків, більше половини війська все ж складалося із новобранців, що наклали відбиток на планування і ведення бойових дій запорожцями.

Саме під Переяславом зафіксовано першу появу татарських найманців, що воювали на боці

повстанців. Зазнавши тяжкої поразки у війні 1629 р. від об'єднаних військ Кантемир-мурзи та ставленика Порти Джанібег-Гірея, калга Шагін-Гірей із рештками прибічників знайшов прихисток у Ногайській орді²⁶. Саме сюди, схоже, і звернулися козацькі посланці з проханням про підмогу. Коли 2 травня слуга константинопольського патріарха Мелентій прибув під Переяслав із патріаршим листом до козаків, він застав там велелюдний збір «черкас більше 40 тисяч», до яких «прислав на поміч Шагін-Гірей 500 чоловік ногайських татар»²⁷. Таким чином, за свідченнями очевидця, на початку травня ординські найманці вже перебували при запорозькому війську. Ще одним підтвердженням участі татар у повстанні 1630 р. є звіти гданських інформаторів Швеції, в одному з яких (від 25 травня) повідомлялося, що повсталі козаки значно зміцнили свої сили, оскільки «багато татар до них пішли»²⁸. На жаль, окрім факту присутності під Переяславом, до нас не дійшли подробиці участі найманих татарських загонів у повстанні 1630 року.

Занепокоєний можливим прибуттям на поле бою ще «кільканадцяти тисяч» ординців, С. Конєцьпольський, попри вкрай сутужні справи зі збором коронного війська, змушений був послати на прикордоння 2-тисячний (!) відділ під командуванням ротмістра А. Калиновського²⁹.

За словами Г. Мольтке, стратегія завжди спрямовує свої прагнення тільки до найвищої мети, яку можна досягнути при наявних засобах³⁰. З'ясувати цю «найвищу мету», яка мала бути реалізована польським командувачем силою зброї, допомагає аналіз його подальших дій. Легке захоплення Правобережжя, де козаки повністю віддали ініціативу коронним загонам, схоже, викликало в Конєцьпольського хибне уявлення про силу і бойову здатність війська Тараса. Зігнорувавши прохання короля Жигмунта III спробувати мирно вирішити конфлікт із запорожцями³¹, польний гетьман задумав швидкими переходами дістатися Переяслава, основного пункту зосередження сил повстанців, та спробувати розбити їх, поки козацьке військо ще не встигло як слід укріпитись і провести забезпечення припасами. План цей був досить авантюричним. Джерельні згадки дозволяють навіть визначити час, який відводив польський командувач на його виконання: два тижні; саме стільки залишалося до закінчення терміну служби більшості каварських підрозділів. Державна скарбниця Речі Посполитої була порожньою, і жовніри відмовлялися брати участь у поході навіть на годину довше³².

Фінальну мету стратегічного плану запорожців визначити важче. Після повстання сам король згадував про наміри Тараса і його оточення: «чогось жахливого можна було очікувати у землях Речі Посполитої, бо козаки ставили за мету щось більше, ніж удавали»³³. Припускаємо, ці слова короля були сказані винятково для виправдання наступа-

льної стратегії Конєцпольського. У плани повстанського командування навряд чи входило тотальне знищення супротивника, а тільки намір виснажити польське військо і домогтися виконання «традиційних» тоді козацьких вимог: скасування жовнірських леж на Подніпров'ї, збільшення реєстру, «заспокоєння» віри.

Уже перші зіткнення між козаками та польськими загонами показали, наскільки гостро постала перед Конєцпольським проблема відсутності численної піхоти, тому що у коронному війську традиційно наголошувалося на розвитку кінноти, а не піших формувань. На весну 1630 р. це питання загострилося ще більше, позаяк восени минулого року більшість загонів німецьких найманців за постановою сойму були розпущені³⁴. У зв'язку з цим Конєцпольський був змушений звертатися по допомогу до місцевої шляхти і магнатів, дехто з яких мав численні надвірні загоони піхоти (скажімо, Томаш Замойський утримував тисячу піхотинців, вимуштруваних за німецьким зразком), а також оголосити про набір вибранців³⁵. Польний гетьман, очевидно, дотримуючись принципу, співзвучного із наполеонівським «у битвах перемагають не великі армії, а хороші»³⁶, все ж наважився розпочати кампанії, диспонуючи тільки численними підрозділами кінноти. Додатковим поштовхом став і невисокий в очах гонорового полководця Речі Посполитої авторитет багатьох тисяч покозаченого люду, згодом яскраво охарактеризовано польським поетом Яном-Каролем Дахновським:

*Trudno tam zwać żołnierzem golego Kozaka,
Bo i sam nie ćwiczony i broń ledajaka.
Okrzykiem abo hurmet, niech kto, co chce, gada,
Nie sercem ale sztuką pod obóz podpada.
Oko w oko na placu nie stanie tak śmieie...
Wszystko to grubi chłopi, nie żołnierze byli
I pod żadnym hetmanem w wojsku nie służyli.*³⁷

Повстанці, маючи добре налагоджену розвідувальну мережу, знали про кожен крок поляків і, напевно, передбачили напрям їх руху³⁸. На початку травня Конєцпольський підійшов до Києва³⁹. Переправа через Дніпро відбувалася спокійно, однак коли сам польний коронний гетьман висадився на лівий берег, його атакував із засідки козацький загін у «сто коней шпигов» і ледь не захопив у полон⁴⁰. Одразу ж після переправи коронне військо облаштувало укріплений табір біля містечка Стайки, очікуючи наступу загонів Тараса. Побойовання Конєцпольського виправдалися: вночі козаки атакували табір, однак, наштовхнувшись на опір, відступили⁴¹. Такі нічні напади та дрібні сутички тривали, усіяло затримуючи просування коронного війська, до самого його підходу в середині місяця до Переяслава.

За словами німецького військового мислителя Г. Мольтке, помилки, допущені командувачем при початковому зосередженні сил, навряд чи можуть бути виправлені упродовж цілої кампанії⁴². Руши-

вши із 12-тисячним військом углиб краю, контрольованого повсталими, окрилений легкими перемогами на Правобережжі, Конєцпольський зрештою опинився перед неприступними укріпленнями Переяслава: перша лінія оборони запорожців складалась із шанців, глибоких ровів та десятків рядів засипаних землею возів, а за нею йшли міські мури з баштами, зміцнені додатковими фортифікаціями⁴³. Повстанське військо було добре забезпечене провізією та боеприпасами⁴⁴, у той час як С. Конєцпольський мав у розпорядженні переважно кінні підрозділи та обмаль гармат⁴⁵.

Стрімкий відступ запорозького війська на Лівобережжя і концентрація головних сил під Переяславом були чудово реалізованою частиною стратегічного плану командування повстанців, який полягав у активній обороні та виснаженні супротивника⁴⁶. Вже перші бої показали, що у польного гетьмана замало сил для здобуття таких потужних укріплень. Конєцпольський намагався розсиланням універсалів домогтися якомога швидшого збору і прибуття вибранецької та німецької піхоти, залучення шляхетських почтів до боротьби. Для забезпечення безперешкодного переходу підмоги через Дніпро біля містечка Стайки були залишені кілька хоругв під командуванням ротмістра Павловського. Водночас поспіх, із яким коронне військо рушило на Лівобережжя, та непродуманість планів Конєцпольського посприяли активізації повстанських загонів по всій правобережній Наддніпрянщині. Запорожці тут ще утримували ряд стратегічно важливих міст, зокрема Корсунь, і розгорнули масштабну боротьбу із польськими загонами на території аж до «подільської гряниці»⁴⁷. Певний час окремі великі коронні підрозділи могли з боями прориватися під Переяслав; наприклад, 21 травня туди підійшли дванадцять хоругв німецьких найманців та 500 осіб пруської піхоти із надвірного війська Томаша Замойського, очолюваних Бутлером і Жолтовським⁴⁸, однак цих сил було надто мало для розгрому майже в чотири рази більшого війська повстанців⁴⁹.

Під час штурмів Переяслава знову проявився оборонний характер стратегічної концепції Тараса: упродовж трьох тижнів козаки відмовлялися дати Конєцпольському генеральний бій, у якому вирішувалася б доля кампанії. Ця наступальна пасивність запорожців настільки відбилась у свідомості люду, що саме повстання згодом часто характеризувалося означенням «табірщина», тобто боротьба під захистом укріпленого табору⁵⁰.

Тим часом вислані Федоровичем загоони, підсилені повсталими міщанами та селянами, знищували жовнірські роз'їзди та підкріплення, що йшли до Переяслава, в містечках Копачеві, Димері, Білгородці, під Монастириськом, перехоплювали водні й сухопутні транспорти з провізією та боеприпасами для коронного війська⁵¹. Один із небагатьох польських підрозділів, яким пощасти-

ло переправитися через Дніпро, чисельністю півтори тисячі чоловік був майже повністю перебитий біля Борисполя. Козацький загін під орудою полковника Г. Коробки знищив над Дніпром залишені для охорони єдиної підконтрольної полякам переправи загони князя Заславського чисельністю 300 осіб та хоругву ротмістра Павловського у складі сотні кіннотників⁵². Цим маневром коронне військо виявилось відрізане від Правобережжя, а масове народне повстання почало сприйматися шляхтою на Україні як «перевертання світу»⁵³. У таких умовах, за свідченням аноніма, очевидця подій, «його милість пан гетьман кілька (містечок) наказав повністю вирубати і спалити», польські загони намагалися будь-якими засобами приборкати місцеве населення та залякати повстанців⁵⁴.

Британський військовий теоретик Б. Г. Ліддел Гарт, автор теорії стратегії непрямих дій, одним із головних засобів для досягнення переваги називав «стратегічне порушення стійкості супротивника». Останнє могло бути здійснене внаслідок розчленування сил ворога і створення загрози для його системи постачання, комунікацій, по яких супротивник міг би за необхідності відступити⁵⁵. Козацьке командування, як бачимо, у своїх задумах використовувало схожі засоби: зв'язавши основні сили під Переяславом, запорожці перетнули комунікації коронного війська, внаслідок чого, не програвши жодного великого бою, Конєцпольський опинився у важкому становищі.

Апогей Переяславської битви відбувся уночі з 31 травня на 1 червня. Скориставшись тимчасовою відсутністю значної частини польських підрозділів, які під орудою самого гетьмана намагалися не допустити до козацького табору підмогу (можливо, це був певний відволікаючий маневр повстанців), під покровом темряви запорожці несподівано оточили обоз коронного війська і навалю вдарили на нього⁵⁶. Хоч Конєцпольський повернувся вчасно й не допустив повного розгрому свого обозу, його загони зазнали великих утрат⁵⁷.

Відсутність тривалий час підмоги, розрив зв'язку із Правобережжям та привид безперспективності подальшої боротьби знизили і без того невисокий дух коронного війська. Проти Конєцпольського піднімався могутній протест вояцьких мас, що міг у будь-який момент спалахнути бунтом. Одночасно з розгортанням війни на Україні відбувався великий морський похід козаків на володіння Османської імперії, у якому взяли участь до 300 чайок. Наприкінці весни ці козацькі загони повернулися на Запорожжя і могли вирушити на підмогу Тарасові⁵⁸.

Зважаючи на хронічну хворобу, Конєцпольському дедалі важче було здійснювати командування⁵⁹. Вірогідно, гетьман бачив, що він прикро помилився, недооцінивши «того роду війн, які називали тоді хлопськими», і ця, на порядок гірше, ніж у 1625 р., підготовлена кампанія може незабаром закінчитися для нього поразкою. Польський ко-

мандувач певним чином (можливо, через реєстрову старшину, яка перебувала при ньому) змушений був ініціювати переговори про мир із запорозьким командуванням⁶⁰.

На думку українського історика С. Плохія, повстання завершилося тим, що військо Тараса Федоровича стратегічно «перемогло польську армію»⁶¹. Зважаючи на цілковитий провал плану кампанії, визначеного С. Конєцпольським, та успішність задумів повстанців, із висновком дослідника загалом погоджуємося. Козацький виступ 1630 р. став яскравою демонстрацією стратегії непрямих дій у застосуванні запорозького війська.

¹ Коли двічі на пана руку підносили,
Козаки зазнавали поразок і знову просилися.
Спершу під Куруковим на Ведмежих Лозах,
Як їх погинуло в таборах, в обозах,
Другого разу Переяслав добре пам'ятає,
Що в той час із козаками діялось біля нього,
Яких там Конєцпольської із кварцяними громив
Хоругвами сваволю, аж поки її не приборкав. (Дослівний переклад наш. – Т. К.). Див.: Szymanowski S. H. Mars Sauromatski i inne poematy / Do druku podał P. Borek. – Kraków, 2009. – S. 56.

² Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888. – Т. 1. – С. 150–165.

³ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. – М.–Л., 1933. – Т. 3. – С. 141–142.

⁴ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр. / Рудницький С. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–76.

⁵ Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. / М. Антонович // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Т. 5. – Прага, 1944. – 39 с.

⁶ Мицик Ю. Три документи до передісторії повстання Тараса Трясила / Юрій Мицик // До 90-річчя Катеринославської архівної комісії (1903–1916 рр.). – 36. ст. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 34–39; Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. / Юрій Мицик // Пам'ять століть. – 1997. — № 4. – С. 28–31; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 1: 1620–1647 годы. – 1954. – 587 с.

⁷ Gajecy G. The origin of Taras Triasylo // Harvard Ukrainian studies. – Vol. 5. – № 3. – Cambridge, Massachusetts, 1981. – P. 354–356; Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI – середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1997. — № 5. – С. 8.

⁸ Czarowski I. Ukraina i Zaporozze czyli Historia Kozakow od pojawienia się ich, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosji. – Warszawa, 1854. – Т. 1. – S. 157.

⁹ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. — № 4. – С. 30. Перші згадки про цього діяча стосуються початку 1620-х рр. Уже тоді він мав булаву полковника. Див.: Мицик Ю. А. Стислі реєстри Війська Запорізького 10–20-х рр. XVII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 159.

¹⁰ Щербак В. Козацтво XVI – першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення // TerraCossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора істо-

ричних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 45; Мицик Ю. До історії повстання... – С. 30.

¹¹ Автор анонімного листа згадував, що Тарас “послав до козаків і простолоду з кількадесят тисячами грошей і з універсалом, щоб усі виступили проти ляхів, якогось латиша, свого приятеля”. Див. : Мицик Ю. До історії повстання... – С. 29. Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. серед запорозької старшини згадувався «полковник Юрко чигиринський латиш». Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1. – С. 586–587; Воссоединение... – С. 208. Оскільки це єдинична згадка про представника латиського етносу в рядах українських козаків, припускаємо, що мова йде про одну і ту ж особу.

¹² Воссоединение... – С. 82; Мицик Ю. До історії повстання... – С. 29.

¹³ Мицик Ю. Три документи... – С. 37–38.

¹⁴ Антонович М. Вказ. праця. – С. 15.

¹⁵ Jaklewicz J. Zarys historii szkół artyleryjskich w dawnej Polsce. – Torun, 1929–15.8–1930. – S. 79.

¹⁶ Кулиш П. Матеріали для історії воссоединения Руси: в 2 т. – М., 1877. – Т. 1 : 1578–1630. – С. 298; Romański R. Kozaczyzna. – Warszawa, 1999. – S. 182.

¹⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 282; Рудницький С. Вказ. праця. – С. 68; Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski 1592–1646. – Warszawa, 1978. – S. 261.

¹⁸ Антонович М. Вказ. праця. – С. 17–19.

¹⁹ Воссоединение... – С. 82.

²⁰ Рудницький С. Вказ. праця. – С. 65; Житомирская гродская записовая и поточная книга 1630 г. // Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14. – К., 1872. – С. 55; Федорук А. В. Військо Тараса Федоровича в повстанні 1630 р. : деякі аспекти організації та чисельності // Питання історії України. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 65–67.

²¹ Мицик Ю. До історії повстання... – С. 29.

²² Воссоединение... – С. 183–184.

²³ Антонович М. Вказ. праця. – С. 20–21.

²⁴ Воссоединение... – С. 81.

²⁵ Floria B. N. New Evidence on the 1630 Zaporozhian Cossack Uprising // Harvard Ukrainian studies. – 1992. – Vol. XVI. – № 1/2. – P. 172.

²⁶ Флорія Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Очерки по истории. – М., 1993. – С. 93.

²⁷ Floria B. N. Op. cit. – P. 172.

²⁸ Див. додаток 13 під назвою «Йоган Хемніц з Варшави, 4 червня 1630» у виданні: Антонович М. Вказ. праця. – С. 39.

²⁹ Рудницький С. Вказ. праця. – С. 50.

³⁰ Стратегия в трудах военных классиков. Том II. / Под редакцией А. Свечина. – М., 1926. – С. 176.

³¹ Антонович М. Вказ. праця. – С. 12–13.

³² Там само. – 22.

³³ Воссоединение... – С. 97.

³⁴ Історія русів / За ред. І. Драча. – К., 1991. – С. 18; Sulkowski A. Księga Pamiątkowa 1830–29.XI–1930. Szkice z dziejów piechoty polskiej. – Ostrów-Komorowo: Główna drukarnia wojskowa, 1930. – S. 7; Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929. – S. 84; Wimmer J. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1968. – T. XIV. – S. 56.

³⁵ Kot S. Świadomość narodowa w Polsce wieku XV–XVII. – Lwów, 1938. – S. 18; Sulkowski A. Op. cit. – S. 36.

³⁶ Теория военного искусства / Мориц Саксонский. Военные принципы Наполеона / Пер. Л. А. Игоревского. – М., 2009. – С. 37.

³⁷ *Важко мені називати вояком голого козака,
Бо і сам він не вишколений і зброя погана.
Криком чи купою, хто як хоче, так хай каже,
Не серцем, а підступом на обоз нападає,
Обличчям до обличчя на полі бою не стане так сміло...
Все це грубі хлопці, а не вояки були
І під орудою ніякого гетьмана у війську не служили.* (Дослівний переклад наш. – Т. К.). Arma Cosacica. Poezja okolicnościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648-1649 / Opracował P. Borek. – Kraków, 2005. – S. 68.

³⁸ Антонович М. Вказ. праця. – С. 22.

³⁹ Romański R. Op. cit. – S. 184; Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski... – S. 261.

⁴⁰ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – С. 107; Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1981. – № 10. – С. 69.

⁴¹ Romański R. Op. cit. – S. 184.

⁴² Стратегия в трудах военных классиков... – С. 177.

⁴³ Мицик Ю. До історії повстання... – С. 31.

⁴⁴ Маркевич М. Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 75; Антонович М. Вказ. праця. – С. 22–23; Мицик Ю. До історії повстання... – С. 30.

⁴⁵ Romański R. Op. cit. – S. 184.

⁴⁶ Костомаров Н. И. Матеріали и исследования. Богдан Хмельницкий. – М., 1994. – С. 68; Рудницький С. Вказ. праця. – С. 69.

⁴⁷ Антонович М. Вказ. праця. – С. 24.

⁴⁸ Мицик Ю. До історії повстання... – С. 28; Рудницький С. Вказ. праця. – С. 71.

⁴⁹ Romański R. Op. cit. – S. 186.

⁵⁰ Мицик Ю. Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 43.

⁵¹ Смолій В. А. Вказ. праця. – С. 69; Мицик Ю. До історії повстання... – С. 30.

⁵² Бевзо О. А. Вказ. праця. – С. 109; Мицик Ю. До історії повстання... – С. 30.

⁵³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 212; Romański R. Op. cit. – S. 183; Маркевич М. Вказ. праця. – С. 76–77;

⁵⁴ Мицик Ю. До історії повстання... – С. 31.

⁵⁵ Лиддел Гарт Б. Х. Стратегия непрямых действий. – М., 1957. – С. 373.

⁵⁶ Маркевич М. Вказ. праця. – С. 75.

⁵⁷ Бевзо О. А. Вказ. праця. – С. 108; Мицик Ю. До історії повстання... – С. 30; Голобуцький В. Вказ. праця. – С. 284–286; Рудницький С. Вказ. праця. – С. 69–70; Romański R. Op. cit. – S. 190.

⁵⁸ Рудницький С. Вказ. праця. – С. 75; Кулиш П. А. Матеріали... – С. 322; Воссоединение... – С. 83.

⁵⁹ Podhorodecki L. Sławni hetmani Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1994. – S. 368.

⁶⁰ Romański R. Op. cit. – S. 188; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów: w 3 t. – Warszawa, 1985. – Т. 1. – 1985. – S. 254; Рудницький С. Вказ. праця. – С. 73.

⁶¹ Plokhy S. The Cossack myth. History and Nationhood in the Age of Empires. – Cambridge: University Press, 2012. – P. 34.

Тарас КОВАЛЕЦ
(Черновці)

КАЗАЦКАЯ СТРАТЕГИЯ В ВОССТАНИИ 1630 г. В УКРАИНЕ

В статті предпринята попытка выяснитъ стратегический план казацкого командования в восстании 1630 г. на Приднепровье и проследитъ его реализацию в ходе боевых действий.

Ключевые слова: казацкое восстание 1630 г., Тарас Федорович, стратегия, Станислав Конецпольский.

Taras KOVALETS
(Chernivtsi)

COSSACK STRATEGY IN THE UPRISING IN 1630 IN UKRAINE

The article deals with an attempt to investigate a strategic plan of Cossack command in the uprising in 1630 and to trace its implementation in the fighting.

Key words: Cossack uprising in 1630, Taras Fedorovich, strategy, Stanislav Konietpolskyj.

УДК: 94 (477) «17/18»

Михайло НЕЧИПОРЕНКО
(Чернівці)

РІД САМОЙЛОВИЧІВ І ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

У статті охарактеризовано походження родини Самойловичів та з'ясовано їх місце в українській історії. Особлива увага присвячена родинним зв'язкам майбутнього гетьмана, а також прослідковано його сходження по кар'єрній службі серед козацтва.

Ключові слова: гетьман, козацтво, Лівобережжя, Правобережжя, Запорозька Січ.

Українська гетьманська держава за роки свого існування мала чимало гетьманів. Усі вони були носіями автономного, чи незалежного устрою України. Втіленню цих ідей в життя вони присвятили все своє життя, поставивши за мету звільнення українського народу від панування чужинців. Однак серед великої кількості імен українських гетьманів є ряд керівників чиї дії й на сьогодні оцінюються неоднозначно. Серед них виокремлюється особистість гетьмана Івана Самойловича, якого часто називали користолюбним та владним. Однак незважаючи ні на що, саме за його правління настала певне стабілізація політичної ситуації, а Україна на короткий час об'єдналась під єдиною балою.

Діяльність Івана Самойловича стала об'єктом дослідження таких істориків, як М.Костомаров, С.Соловійов, які, спираючись на документальні

факти, вперше почали ґрунтовно досліджувати діяльність гетьмана. Детальний аналіз військовій діяльності та міжнародній політиці І.Самойловича дали такі дослідники, як О.Оглоблин, Т.Чухліб, О.Сокирко, Л.Мельник. Хоч останнім часом з'явилося ряд досліджень, присвячених періоду гетьманування І.Самойловича, все ж залишається ряд нез'ясованих фактів як біографічного характеру, так політичної діяльності.

Майбутній гетьман «обох сторін Дніпра» народився десь на початку 30-х років XVII ст. в родині православного священика Самійла Самойловича, через що його називали Поповичем¹. Рідне село останнього, Ходорків, лежить над річкою Ірпенем, приблизно на півдорозі між Житомиром і Фастовом. Дитинство Івана припало на епоху повстань проти польсько-шляхетської влади – останні з них вирували у 1637–1638 рр. – і наступний за тим період так званого «Золотого спокою», коли соціальне й релігійне гноблення українці у Речі Посполитій досягло апогею.

Становище України круто змінилося у 1648 р., коли початок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького приніс із собою довгоочікувану волю, але разом з тим і тривалий неспокій, цілковиту нестабільність. Війна від самого початку набула міжнародної значущості: Хмельницький був змушений вдатися по допомогу до татар, а згодом у це протистояння втяглися Османська імперія, Російська держава² та ін.

Запеклі бої, що охопили козацьку Україну, змусили родину Самойловичів переїхати якнайдалі на схід, на Лівобережжя. Коли це відбулося, точно невідомо – з більшою або меншою впевненістю можна стверджувати, що не пізніше 1654 р. Іван на той час уже мав закінчити навчання в Києво-Могилянській колегії³. Поселилися вони у Красному Колядині, селі на закруті р.Ромен, кілометрів за тридцять південніше Конотопа, – воно належало тоді до Прилуцького полку. Помилковими слід вважати й твердження істориків С.М.Соловійова та М.І.Костомарова про те, що Самойловичі знайшли притулок у якомусь невідомому Старому Колядині⁴.

Родина Самійла Самойловича, як майже всі родини тих часів, була багатодітною. Вважається, що Іван мав трьох братів: Василя, Мартина й Тимофія, які пішли стопами батька – Василь займав парафію у Лебедині, а Тимофій – у Ромні. По смерті останнього (у 70-х або на початку 80-х років XVII ст.) на його парафію заступив Мартин⁵.

Про сестер Самойловича знаємо вкрай мало. Відомо, що Зиновія вийшла заміж за якогось Василя, котрого в одному російськомовному документі названо Софроновим, тобто сином Софрона. Цей Василь був заможним землевласником і мешкав на околицях Лебедина. У їхньому шлюбі з Зиновією народилося щонайменше троє дітей: Марія, Юхимія й Михайло⁶. Середульша близько 1680